

Ilyés Szilárd

Nyomott élet Bibó István a kisebbségi létről

Előadásomban arra teszek kísérletet, hogy Bibó Istvánnak a kisebbségi életről alkotott nézeteit rekonstruáljam. Próbálkozásomat a Bibó munkásságát alaposan ismerő ember azért ítélné könnyelműnek, mert Bibó meglehetősen szűkszavú a szigorúan vett tárgy tekintetében. Készségesen elismerem, hogy a túlságosan is spekulatív értelmezés lehetősége fennáll, ám úgy gondolom, hogy ennek ellenére próbálkozásom nem teljesen érdektelen.

Bibót mindenekelőtt a nemzeti kisebbségek ügye érdekelt. Egészen pontosan fogalmazva: az a probléma, lehetséges feszültség- és konfliktusforrás, amely egy önmagát nemzetállamnak nevező államszervezetben egy más nemzetiségű közösség létével együtt adódik. Bibó úgy vélekedett, hogy a 20. század meghatározó politikai alapegysége a nemzet, és a közeljövőben nem is jön létre ezzel konkurálni képes politikai-szervezeti egység. *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai* című, kései alapvető munkájában a következő definíciót adja: „A nemzet [...] társadalmi közösség, és pedig az elemi, alapvető társadalmi közösségeket meghaladó méretű, politikai intenciójú közösség, mely meghatározott területet, hazát és azon politikai szervezetet, államot tud a magáénak vagy kíván a magáénak tudni, s mindezt úgy, hogy ebben a tudatban, a nemzeti tudatban a közösségnek jelentős hányada, esetleg csaknem teljes egésze részes.”¹

A hangsúly a politikai intencióra kihegyezett nemzeti tudat kiterjedtségén van. A modernitás politikai vívmánya ugyanis a demokratikus legitimitás elvén felépülő politikai nemzet. A modern politikai nemzet születésénél – mondja Bibó – a polgári forradalmak nagy felszabadító élménye áll, az a lélektanilag kulcsfontosságú momentum, amikor a politikai hatalomban korábban nem részesülő rétegek birtokukba veszik országaik politikai kereteit. Ennek fényében érthető az a bibói tétel, mely szerint a demokratizmus és a nacionalizmus (vagy ahogy ennek pozitív tartalmaira utalva Bibó még nevezi, a patriotizmus) testvérérzelmek.² Ezzel analóg bibói tétel, hogy ott, ahol az európai társadalomfejlődés egyenes vonalú volt, a szabadság és a közösség ügye összekapcsolódott egymással.³ A demokrácia által meghirdetett emberi szabadság mindig egy

¹ Bibó István: *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai*. In *Válogatott tanulmányok*. IV. kötet. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990, 344.

² Vö. uo. Erre vonatkozó nézeteit egyébként már az 1940-es évek elején kifejti *Az európai egyensúlyról és békéről* cím alatt ránk maradt kézírataiban is.

³ Vö. Bibó István: *Az európai egyensúlyról és békéről*. In *Válogatott tanulmányok*. I. kötet. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. Itt találkozhatunk először a szabadság és a közösség ügye összekapcsolódásának vagy szembefordulásának közismert toposzával is.

adott közösségben valósul meg, ez a tény a közösség iránti lojalitás megerősödését, a közösség iránti érzelmek fokozódását eredményezi. Nagyjából ez az a bibói értelmezési keret, amelyben az általunk itt vizsgálni kívánt probléma felvetődik.

Nos, a fentiekben az európai társadalomfejlődés harmonikus, kiegyensúlyozott fejlődést mutató eseteire – mondhatnánk azt is, hogy ideáltipikus esetére – vonatkoztatott kijelentések bibói megfogalmazását adtam. Bibó számára ez volt a mérce ahhoz, hogy a közép- és kelet-európai államok ellentmondásos demokratizálódását vizsgálja. Ő arra a kérdésre keresett válaszokat, hogy melyek az okai, mi a magyarázata annak, hogy Európa keleti felén az arisztokratikus legitimitáson alapuló politikai berendezkedésről a demokratikus legitimitáson alapuló politikai berendezkedésre való átmenet gyakran tömeghisztériákba torkollott és politikai torzokat hozott létre. Arra a következtetésre jutott, hogy az elsődleges okok politikaiak.

A tájan értett régióban a modernitással politikai öntudatra ébredő népek nem szerves történelmi fejlődés során kiformalódott és minden további nélkül birtokba vehető államkereteket találnak, hanem olyan birodalmi kereteket, amelyekkel képtelenek azonosulni. Az itteni nemzetalakulás alapjává éppen ezért a népnyelv válik; a történelmi elvvel szemben az etnikai elv kezd elhatároló tényezőként érvényesülni. Az önálló államszervezetért meginduló harc hisztériás félelembe taszítja, és egymás esküdt ellenségeivé teszi az azonos területeken élő népeket. Mindez azt eredményezi, hogy a szabadság és a közösség ügye szembekerül egymással, létrejön az antidemokratikus nacionalizmus, „amelyben a nemzeti közösség birtokbavétele és az ember felszabadulása nem kapcsolódtak össze”.⁴ Holott ez roppant fontos lett volna, mivel csak a különösebb zökkenők nélküli politikai felszabadulás közös élménye szolgálhatott volna alapul ahhoz az új politikai identitáshoz, amelynek lojalitásképző magja az állampolgári szabadság kereteinek a közös kiépítése. Az ugyanazért a területért egymással konkuráló nemzettudatok esetében azonban a hangsúly a közösségért való egzisztenciális félelemre, aggódásra helyeződik át, ami a maga során bénítólag hat a politikai szabadságra. Az antidemokratikus nacionalizmus – „fából vaskarika”. Ennek képtelenségére a következő szavakkal világít rá Bibó: „[...] elvárni és kifejleszteni a szabad ember jellegzetes erényeit, a spontán lelkesedést, a tudatos önfeláldozást és a felelős aktivitást egy olyan közösségért, mely nem biztosítja a szabad ember kifejlődésének elemi feltételeit”.⁵

A közép- és kelet-európai kevert lakosságú területeken azonban bárki is került „birtokon belül”, az államalkotó nemzet mindig gyanakvással figyelte nemzetiségeinek elkülönülő közösségi identitását. Márpedig az elkülönülő identitás majd valamennyi kisebbségi sorba jutott közösséget jellemezte, sok magától értetődő ok mellett már csak azért is, mert már eleve vonakodtak őket bevonni az új és demokratikus politikai keretek kiépítésének közös munkájába.

⁴ Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In *Válogatott tanulmányok*. II. kötet. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 219.

⁵ Uo.

A gyanakvásra és félelemre alapozott közösségépítést persze meg kellett magyarázni, ami azzal járt, hogy a közbeszéd pervertálódott. Ez pedig maga után vonta a valóság és az annak leírására szolgáló nyelv aszinkronitását, aminek következtében megromlott a valósághoz, a reális problémákhoz való helyes viszonyulás képessége. Míg a kisebbségek iránti bizalmatlanság és ennek körülményes, de eleve kudarcra ítélt indoklása mindenekelőtt a kisebbségeket hozta elviselhetetlen helyzetbe, addig a realitásérzék elvesztése a politikai közösségépítés teljes munkáját tette lehetetlenné.

Ilyen körülmények között a kisebbségi élet „megszűnik teljes értékű élet lenni, háttérbe szorított, nyomott életté válik, melyet egy reális vagy kevésbé reális remény kompenzál”, nevezetesen a „fajtestvérekkel való egyesülés reménye”.⁶ A kisebbségi ember lélektanilag két szélsőséges állapot tartósan elviselhetetlen kettősségében él, amelyeket egyfelől a hiú fantazmagóriák kergetése, másfelől a csüggedt letargia jellemez.⁷ Ezek Bibó szavai, és ahhoz, hogy megkísérelhessem kissé részletesebben kifejteni és árnyalni mindazt, amit itt Bibó a kisebbségi létről tételesen nem mond el, a fentebbi idézet szóhasználatába kapaszkodom. Tény ugyanis, hogy a kisebbségi élet jellemzőinek eme sommás vázlata – amelyet Bibó *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című munkájában rajzol fel – terminusaiban egy érdekes, bár nem kifejezetten igazolható párhuzam felállítására készített. A *háttérbe szorított élet, nyomott élet* kifejezések használatáról van szó, amelyekhez nagyon hasonló az a bibói szóhasználat, amellyel egy másik témakör boncolgatásánál is találkozunk, éspedig a paraszti állapot Erdei Ferenc nyomán adott jellemzésénél. Az erre vonatkozó szöveghelyeket egyrészt az *Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában*⁸ című munkájában találjuk, másrészt *A Nemzeti Parasztpártról*⁹ cím alatt összegyűjtött írásokban, ahol vonatkozó nézeteit szintén Erdei gondolataira visszanyúlva fejt ki. Nos, mondandóm előadásához azt a módszert választom, hogy sorban ismertetem a paraszti állapot Bibó által felsorakoztatott jellemzőit, és egyszersmind reflektálok azokra az analógiákra, amelyek a kisebbségi állapottal való párhuzamba állítást indokoltá teszik.

Nézzük mindenekelőtt a szóhasználatot: a paraszti állapot a társadalom egy olyan részének az állapota, amely a társadalom többi részével szemben *alávetett állapotban, szűkös formák között él, sok szempontból kötött életforma* jellemzi, mert a megélhetés módjához, a foglalkozáshoz kötött formák között él. „A parasztok valakik miatt parasztok, és valakiknek a parasztjai.”¹⁰ A paraszt tehát viszonyfogalom, ahogyan viszonyfogalom a kisebbség is.

⁶ I. m. 231.

⁷ Uo.

⁸ In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. kötet. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 183–202.

⁹ In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. kötet. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 399–442.

¹⁰ Bibó itt Erdei Ferencet idézi. Bibó István: *Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában*. Id. kiad. 190.

A különbség természetesen abban áll, hogy míg a paraszt a maga termelési viszonyaihoz kötött életformáját kénytelen a magáénak tudni, addig a kisebbségi a maga anyanyelvi kultúrájához kötött életformába záródik be.

A kisebbségi lét, a kisebbségi állapot is nyomott, háttérbe szorított állapot, és csakúgy, mint a szóban forgó paraszt, a társadalom többségi részével szemben alávetett, aszimmetrikus viszonyban áll. A paraszti állapot esetében az aszimmetrikusság abban nyilvánul meg, hogy a múlt század elejének magyar parasztja többet ad, mint amennyit a társadalom többi részétől visszakap – mondja Bibó.¹¹ Bár talán helyesebb volna azt állítani, hogy legalább annyira részt vállal a közös terhekből, mint a társadalom más rétegei, ám ezért cserébe kevesebbet kap. Ez utóbbi megfogalmazás egyébként már teljes mértékben érvényes a kisebbségi sorban előre is.

Hogyan (volt) lehetséges ez? Mindenekelőtt úgy, hogy ezek a szimbolikusnak is mondható szerepek bizonyos közösségi szükségleteket elégítettek ki. A paraszt hivatása az egész „fölötte álló társadalom” ellátása volt. Ha úgy tetszik, gazdasági és szociális szükségletet elégített ki.

De milyen szükségletet elégít ki a kisebbségi sorban élő? Véleményem szerint politikait. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül ugyanis, hogy – tudatosan vagy tudattalanul – a kisebbségek kiszorítása vagy marginalizálása az újszülött, demokratikus politikai közösségek megformálásának folyamatából/ban növelte a többségi társadalom kohézióját. Közép-Kelet-Európában a modernitás általában nem organikus társadalomfejlődés eredménye volt, különösen a kelet-európai társadalmak modernizálása felülről szervezett és irányított folyamatként indult be. Mivel a politikai felszabadulás és ennek nyomán a demokratikus társadalomszervezés folyamata külső impulzus és nyomás hatására indult be, az ezzel járó harcot két fronton kellett megvívni: egyrészt a régi rend képviselőivel szemben, másrészt a tömegek felrázásával. A modern nemzetállam megteremtésének célját semmi sem szolgálhatta jobban, mint egy okosan megteremtett és ápolat ellenségkép. A permanens forradalomnak szüksége volt a kisebbségekre, akik ellen mindig össze lehetett fogni a többségi tömegeket. Akkor is, amikor ezek a tömegek túlon túl lanyhák voltak a régi rend elleni harcban, de különösen akkor, amikor a régi rend már szemmel láthatóan visszavonulót fűjt, kiüresítve így a társadalmi és politikai emancipációért vívott harc legfőbb ellenségének szerepét. Ez sok helyen már csak azért is könnyen ment, mert a különböző etnikumok közötti ellentétek már eleve szociális, rendi színezetűek voltak.

A paraszti életforma megkötöttségét húzza alá az a tény is, hogy a munkahely és a lakóhely tere nem válik szét egymástól,¹² vagyis a munka, illetve a pihenés és a szórakozás terepe és ideje nem különíthető el egymástól. Ez elsősorban azért probléma, mert a mezőgazdasági munka természetéből adódóan gyakorlatilag állandó munkában-lét jellemzi ezt az életformát. Erre van berendezkedve a paraszti élet szűkebb és tágabb tere egyaránt, a háztáj is és a

¹¹ I. m. 191.

¹² Vö. i. m. 194.

falu is. Sőt, még tovább menve: a paraszt egyenesen erkölcsévé tette a szüntelen munkát – mondja Bibó Erdei nyomán.¹³ Nos, a kisebbségi léttel való párhuzam, ha nem is magától értetődő, azért sok ponton felmutatható: a kisebbségi életforma is térben és időben állandó, ugyanabban az értelemben, amelyben az Erdei által kritizált paraszti életforma az volt. A kisebbség pedig talán még inkább erkölcsévé teszi kulturális identitásának megőrzését, mint ahogyan a paraszt tette azt a mezőgazdasági munkával. Számára is a helyállás, a kitarás a vállalt hivatás fontos erényei. A kisebbségi közösség életterére pedig gyakran joggal mondható rá, hogy provinciális, zárt tér. Még tovább menve azt állítanám, hogy egyik életforma esetében sem válik el egymástól a politikai, közös tér és a magánélet tere.

Összegezve a fentebb elmondottakat kijelenthetjük, hogy mindkét állapotot premodern viszonyok jellemzik, és egyik állapot sem méltó egy modern politikai közösséghez. Mondhatjuk tehát azt – már csak az elméleti koherencia kedvéért is –, hogy magukat a szóban forgó állapotokat kell(ett) megszüntetni ahhoz, hogy az ember személyes méltóságának elve ne sérüljön. Mert végső soron az a kérdés, hogy lehetséges-e a polgári állapotot összeegyeztetni a földműves mesterséggel, illetve hogy lehet-e egyenjogú polgára egy politikai közösségnek valaki, aki más nyelvet beszél, mint polgártársainak nagy része, vagy még szigorúbban, ha a többségtől eltérő kultúrában szocializálódott az illető személy.

Tovább élve a párhuzam adta lehetőségekkel néhány gondolat erejéig ismertetni szeretném Bibónak azokat a nézeteit, amelyeket az általa kritika tárgyává tett paraszti állapot megszüntetésére vonatkozóan fogalmazott meg már említett írásaiban. Mindenekelőtt azt szögezi le, hogy a földművelő polgárság eszménye csak akkor valósítható meg, ha a parasztság is megéli a politikai felszabadulás élményét, vagyis ha a paraszt is önnön emberi méltóságának tudatára ébred. A társadalmi, politikai emancipációnak elsődlegesen lélektani akadályai vannak, de legalább annyira fontos a közösség önszerveződési kereteinek az átalakítása is. Tömören megfogalmazni kívánván Erdei gondolatainak magját a következőket mondja: „az ember kitűnően társadalmi lény, aki a társadalmi közösségben elsősorban teljes emberi méltóságot és szabadságot kíván, s minden további teljesítményét ez a kívánság határozza meg: gazdasági, szellemi és politikai teljesítőképesége mind azon múlik, hogy a közösség megadja-e neki az emberi méltóság öntudatát, és ráneveli-e a szabadsággal való élésre”.¹⁴ Ez tehát azt jelenti, hogy a társadalmi és politikai szerkezetet úgy kell átszervezni, hogy a paraszt a társadalom többi részével való érintkezése során megélhesse a felszabadulás élményét, és folyamatosan gyakorolhassa azokat a polgári technikákat, amelyek gyakorlása során egyben meg is konstruálhatja önnön polgári szabadságának kereteit.

Végső soron ez kellene hogy legyen a megoldás a kisebbségek esetében is. Mindenekelőtt természetesen azért fontos mindez, mert a demokratikus legiti-

¹³ Lásd uo.

¹⁴ I. m. 200.

mitási elv sérelméről van szó. A közösség politikai berendezkedését megalapozó elv, a politikai közösség ép erkölcsi, a Bibó által oly fontosnak tartott ép realitásérzék a tét. Ezért érthető, amikor azt tanácsolja, hogy a kisebbségek követeléseinek megadásában az elképzelhető nagylelkűség azon határáig kell elmenni, ahol már gyakorlatilag a politikai testből való kiválásukat kockáztatjuk, mert csak így van lehetőség arra, hogy megalapozzuk a politikai közösség iránti lojalitásukat. Ezt szolgálhatják az önkormányzat különböző megvalósulási formái el egészen a területi autonómia biztosításáig, de szolgálhatják például azok a többletjogok, amelyek lehetővé teszik a kulturális identitás megőrzését és ápolását. Ha egy többség erre nem képes, akkor még mindig jobbak az olyan szélsőséges megoldások, mint a kölcsönös és méltányos, az érintettek valamiféle beleegyezésével lebonyolított lakosságcsere, persze csak ott, ahol erre lehetőség van. Egy ennyire drasztikus megoldás mellett egyébként csak az szólhat, hogy így legalább az országhatáron belül maradt lakosság számára megnyílik a kiegyensúlyozott politikai fejlődés lehetősége.

Zárszóként azt tartom fontosnak kiemelni, hogy Bibó nem tartotta lehetségesnek a közösségek politikai fejlődésében az ugrásokat. Nem tartotta lehetségesnek a közösség életében fontos fejlődési periódusok átugrását vagy kihagyását. Tehát azt az anakronizmust sem, hogy modern politikai berendezkedés mellett a társadalom bizonyos rétegei tartósan premodern viszonyok között éljenek, és azt sem, hogy anélkül szervesüljenek politikai közösségeikbe, hogy elsajátították volna a politikai érettség egy magasabb szintjét jelentő modernitás politikai eszköztárát és mindennapi gyakorlatát.